

הפוסק כתועמלן: הלכה ופופוליזם ביהדות המזרחית בת זמננו

נסים ליאון

מבוא

פוסק ההלכה בן זמננו מוצג על-פי-רוב כמי שחורג מתפקידו כמשפטן פורמלי, כלומר כמורה הוראה, הנדרש לשאלות המופנות אליו בענייני הכרעה בהלכה. יש המדגישים את מעמדו של הפוסק בבחינת מנהיג פוליטי הנחשב בציבור שלו כמי שאוחז ב'דעת תורה', כלומר מי שבכוח חוכמתו ונסיגונו כשר להכריע גם בסוגיות פוליטיות ומדיניות.¹ יש מי שרואים בו איש חינוך, מי שבאמצעות פסיקותיו, הלכותיו והנהגותיו מעורב בהדרכתו ובחינוכו של הציבור, כך ששיקוליו אינם רק שיקולי שיח הלכתי-משפטי.² אפיונים אלו

1. על הפוסק בן זמננו כמנהיג פוליטי וכ'דעת תורה' ראו: יעקב כץ, 'דעת תורה – הסמכות הבלתי מסויגת שטוענים לה בעלי ההלכה', בתוך: זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל-אביב 1997, עמ' 95-104; לורנס קפלן, 'דעת תורה – תפישה מודרנית של הסמכות ההלכתית, בין סמכות לאוטונומיה, שם, עמ' 105-145; גרשון בקון, 'דעת תורה והבלי משיח – לשאלת האידיאולוגיה של אגודת ישראל בפולין', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 497-508; בנימין בראון, 'פולמוס דעת תורה בציונות הדתית בישראל – הרקע, העמדות והמשמעויות', בתוך: אשר כהן (עורך), הציונות הדתית: עידן התמורות – אסופת מחקרים לזכר זבולון המר, ירושלים 2004, עמ' 422-474.

2. על הקשריה החברתיים של פסיקת ההלכה ועבודת הפוסקים בני זמננו ראו: צבי זוהר ואבי שגיא, מעגלי זהות יהודית בספרות ההלכתית, תל-אביב 2000, עמ' 189-190; מנחם פרידמן, 'מסורת שאבדה: כיצד ניצחה האות הכתובה את המסורת החיה – עיון בפולמוס השיעורים', בתוך: עמיחי ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה: עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי, תל-אביב 2003, עמ' 196-218; צבי זוהר (עורך), הרב עוזיאל ובני זמנו: פרקי עיון בהגותם של חכמי המזרח בישראל במאה העשרים, ירושלים תשס"ט; בנימין לאו, 'אתגר חידוש ההלכה', אקדמות – כתב-עת למחשבה יהודית, כג (אלול תשס"ט), עמ' 49-62. לדיוקנו של הפוסק כמחנך ולא רק משפטן או למדן ראו: אבינועם רוזנק, 'הרהורים על הזיקה שבין הפילוסופיה של ההלכה לפילוסופיה של החינוך', בתוך: אביעזר רביצקי ואבינועם רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים 2008, עמ' 65-96; אבינועם רוזנק, ההלכה כמחוללת שינוי: עיונים ביקורתיים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים 2009.

תואמים את התנהלותו של פוסק ההלכה בחברה המודרנית. אכן לא אחת יש לשאלות המופנות אליו משמעות החורגת מזו המשפטית-הלכתית. אלו עשויות להיות שאלות מוסריות, סוציאליות, פדגוגיות, מדיניות, המחייבות כלים אחרים מאלה של המשפטן איש ההלכה ובהם כלים של אנשי מקצוע כמו עובד סוציאלי, פסיכולוג, פדגוג ואף פוליטיקאי.³ אולם אין המדובר בהתמקצעות. התייחסויותיו של פוסק ההלכה לסוגיות מעין אלה הן לרוב אינטואיטיביות ונסמכות על תרגום הידע המקצועי אל עולם הפרשנות הדתי שבו הוא פועל. אחד הדפוסים האינטואיטיביים הללו בא לפעמים לידי ביטוי בהפיכת הפוסק לתועמלן של ההלכה.

במאמר זה אציע לראות את פוסק ההלכה בן זמננו גם כמי שלוקח לעצמו לעתים את תפקיד תועמלן ההלכה, זה המבקש להראות כיצד 'ההלכה' רלוונטית לאדם המודרני. לשם כך אין הוא נרתע מלנקוט שיטות 'פופוליסטיות', שמטרתן דיאלוג וקשר בלתי-אמצעי עם הציבור. אלה מסייעות לראות בהלכה ובפוסקה, שיש להם לעתים דימוי ארכאי, מרוחק ומסוגר, מקור חוכמה ערכני, זמין ונגיש. להרחבת טענה זו אדון בשני פוסקים שהשפעתם רבה בעיצוב השיח ההלכתי ביהדות המזרחית בת זמננו – הרב יוסף חיים מבגדאד⁴ והרב עובדיה יוסף.⁵ שניהם ילידי העיר בגדאד ההולכת ומשתנה תחת התמורות

3. ראו לדוגמה בעניין זה את ניתוחם של אבי שגיאי ויקיר אנגלנדר, 'ההלכה הציונית-דתית – משיח הלכתי לשיח פאסטורי: מקרה המבחן של היחס לאוננות' (יפורסם). הרב מקבל ביטוי בתשובות קצרות שליקטו תלמידיהם של רבנים ופוסקי הלכה בני זמננו הנוגעות בעיקר לבעיות המטרידות את חיי היומיום של הפונים אל הפוסק, ולא פעם השאלות אינן נוגעות להכרעה הלכתית אלא הן בגדר בקשה לעצה טובה. לדוגמה מהחברה הציונית-הדתית ראו עבודותיו של הרב יובל שרלו, רשו"ת הרבים: תשובות שניתנו באינטרנט בענייני אמונה, הלכה ושאלות מתחדשות, פתח-תקווה תשס"ב; הנ"ל, רשו"ת היחיד: תשובות שניתנו באינטרנט בענייני צניעות, זוגיות ומשפחה, פתח-תקווה תשס"ג; הנ"ל, רשו"ת הציבור: תשובות שניתנו באינטרנט בענייני חברה, מדינה וגאולה, פתח-תקווה תשס"ה. ביהדות המזרחית ראו למשל: הרב יהודה נקי (עורך), מעין אומר: שאלות ותשובות אשר נשאלו משך השנים על ידי הציבור את מורנו ורבנו פאר הדור והדרו נר ישראל מעין המתגבר עמוד העולם אשר באורו נראה אור מרן מלכא הראשון לציון ונשיא מועצת חכמי התורה הגאון רבי עובדיה יוסף שליט"א, ירושלים תש"ע.

4. למרות השפעתו הרבה על הסביבה ההלכתית של יהודי המזרח במאה ה-20 עדיין אין בידינו מחקרים רבים ולא מונוגרפיה מוסמכת על דמותו של הרב יוסף חיים מבגדאד. הידיעות עליו נשענות לא מעט על זכרונות של מי שהכירוהו, על העיון ההגיוגרפי והאתנולוגי בו ועל המחקר האקדמי הביקורתי, כדוגמת התייחסויותיהם של צבי זוהר וירון הראל. דוגמה להגיוגרפיות ועיון אתנולוגי ראו: אברהם בן יעקב, הרב יוסף חיים, ירושלים 1972; יצחק גורמזאנו, אלחכם מבגדאד: אגדת חייו של ר' יוסף חיים מבגדאד, תל-אביב 2008; אבישי בריאשו, הר"ח הטוב, בית אל תש"ע. דוגמה להתייחסויות מחקריות ראו: צבי זוהר, האירו פני המזרח, תל-אביב 2001; ירון הראל, בין תככים למהפכה: מינוי רבנים ראשיים והדחתם בקהילות בגדאד, דמשק וחלב, 1744-1914, ירושלים 2007.

5. המחקר האקדמי השיטתי בעבודתו ובהתפתחותו של הרב עובדיה יוסף הוא רק בראשיתו. כבר עתה בולטות שתי מונוגרפיות מקיפות העוסקות בשיטתו התורנית-הלכתית: בנימין לאו, ממרן עד

המודרניות; שניהם פוסקי הלכה פוריים המתמודדים עם שאלות הנוגעות לתמורות אלה; שניהם נחשבים אצל נאמניהם, תלמידי חכמים והדיוטות, לדרשנים בחדר ולפוסקי הלכה מובילים; שניהם חיברו עשרות ספרי הלכה, עיון תלמודי, מחשבה וליטורגיה המעטרים את מדפיהם של בתי-מדרש ושיבות, ספרדיות ואשכנזיות, חרדיות וציוניות דתיות, וגם את בתייהם של שומרי מצוות ממגוון עדות וחוגים; שניהם היו לדמויות נערצות כבר בחייהם, מקור לסיפורי מופת ולקח, מושא לכבוד ולהערכה רבה אצל הסובבים אותם. לדעת שניהם על פוסק ההלכה לנהל דיאלוג הלכתי מעורב עם הציבור באמצעות דרשות עממיות, הגות ועבודה ליטורגית פופולרית. הדיון בשני פוסקים אלו כרוך אמנם בכירור ביקורתו של הרב עובדיה יוסף על שיטת הרב יוסף חיים מבגדאד, אולם במאמר זה אציע לראות בהיבט התעמולתי והפופוליסטי המאפיין שני פוסקים אלו קו התנהלות שווה של השניים, ואף קובע זיקה ביניהם.

מתודולוגית יתמקד המאמר בפופוליזם והלכה ביהדות המזרחית בת זמננו, והסיבה המרכזית לכך היא רצף העבודה ההלכתית של פוסקי ההלכה המזרחיים גם בקרב ציבורים שאינם שומרי מצוות בצורה אדוקה. ביהדות המזרחית, שלא כמו ביהדות האשכנזית, יש ציבור גדול שאינו שומר תורה ומצוות באדיקות אך מקפיד לשמור על המסורת הדתית ההלכתית. ציבור זה אינו מנותק מפוסקי ההלכה גם בעידן התמורות החרדיות המתרחשות במאה ה-20 בקרב רבני היהדות המזרחית. ההתמקדות בדמותם של הרב יוסף חיים מבגדאד והרב עובדיה יוסף נובעת בעיקר מהמקום הבולט שתופסים השניים בשיח ההלכתי העממי בעולמה של היהדות המזרחית בת זמננו, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשיעורים, בחיבורים ובראיית הרב עובדיה יוסף כמקור השראה לדרכו של פוסק ההלכה בחברה המודרנית.

א. מיוסף עד יוסף

1. הרב יוסף חיים מבגדאד והרב עובדיה יוסף – קווים ביוגרפיים

הרב יוסף חיים נולד בבגדאד בכ"ז באב תקצ"ד, 1834. משפחתו האמידה היתה חלק מהנהגת יהדות עיראק במאות ה-18 וה-19.⁶ בילדותו חבש את ספסלי בית-המדרש 'זילכה', מקום מרכזי בחניכה התורנית של פרחי האליטה הרבנית בבגדאד של המאה ה-19. בבחרותו בחר ללמוד תורה בדרך עצמאית ומתבודדת.⁷ לאחר מות אביו נעשה יוסף חיים למנהיג רוחני בולט בקהילת יהודי בגדאד. אף שלא מילא משרה רבנית פורמלית

מרו: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל-אביב 2005; אריאל פיקאר, משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות: חקר ההלכה וביקורת התרבות, רמת-גן 2007.
6. ראו למשל: שלמה דשן, 'יהודי בגדאד במאה ה-19: הצמיחה של רב גוניות מעמדית ותרבותית', זמנים, 73 (2001), עמ' 30-44.
7. זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 40-41.

הובאו לפניו שאלות רבות בהלכה הן מהקהילה המקומית והן ממקומות שיוצאי בגדאד השתקעו בהם לצורך מסחרם, כמו הערים כלכותה, בומביי ושנגחאי.⁸ הרב יוסף חיים היה מחבר תורני פורה. עם חיבוריו נמנים עשרות ספרי שאלות ותשובות בהלכה, כדוגמת החיבורים ידי חיים, רב פעלים ומקבצאל; חיבורים בתורת הסוד כמו בניהו, וספרי מוסר כמו מים חיים; סדרי תפילות ותיקונים לגברים ונשים ובהם לשון חכמים, אור זרוע, סדר היום; פירוש לספר תהלים חיים והשלום ופירוש למגילת רות – אם המלך. אחד החיבורים הבולטים בעבודתו ההלכתית הוא ספר ההלכות בן איש חי. ספר זה היה כה פופולרי עד שנעשה לכינויו הרווח של הרב בקרב שומרי מצוות במאה ה-20, מזרחים ואשכנזים כאחד. השפעתו הסמכותית של הבן איש חי, הוא הרב יוסף חיים, חצתה את גבולות העדה העיראקית, וממשיכה להקרין על ההתנהלות ההלכתית בחלקים רחבים ביהדות המזרחית. שיטתו היתה מקור לבניית זהותם העדתית של בני תורה ממוצא מזרחי כדוגמת ראשי ישיבת פורת יוסף,⁹ והיא אף מוצאת מקום בולט בשיח התורני העכשווי בקרב חוגי חרדים ממוצא מזרחי.¹⁰ שיטתו של בעל הספר בן איש חי משמשת לא פעם מקור לחיבור בין הציבור ההדויט לבין עולם הסמלים והטקסים של הליטורגיה הקבלית, שהודגש בחיבוריו של הרב יוסף חיים ומקבל ביטוי בתפילות שונות הנוהגות במחזור החיים היהודי.¹¹

כעשור לאחר מותו של יוסף חיים נולד בבגדאד (י"א תשרי תר"פ, 1920) הרב עובדיה יוסף. צעיר לימים עלה עם משפחתו לירושלים. את עיקר לימודיו התורניים עשה בישיבת 'פורת יוסף' בירושלים המנדטורית. מהישיבה עבר בסוף שנות הארבעים לקהיר וכיהן בתפקיד סגן הרב הראשי ואב בית-דין. לאחר חזרתו למדינת ישראל למד שנים מספר בכולל לאברכים בירושלים, שלמדו בו הבולטים שבבוגרי הישיבות האשכנזיות בנות זמנו. אחר-כך מונה לדיין בעיר פתח-תקווה ומשם עבר לירושלים. בשנת 1968 מונה לרב ראשי ספרדי לעיר תל-אביב-יפו, לאחר ששמו עלה כמועמד למשרת 'הראשון לציון', הרב הראשי הספרדי למדינת ישראל. הוא זכה במשרה זו בשנת 1974 ושימש בה כעשור. בתום כהונתו בחר הרב עובדיה יוסף להיות למנהיגה הרוחני של המפלגה החרדית-המזרחית

8. למשל: הרב יוסף חיים, ספר רב פעלים ושאלות ותשובות אורח חיים, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' שעח-שעט.
9. לאו, ממרן עד מרן, עמ' 369.
10. הדבר בולט בגליונות התורניים של הישיבה הספרדית הוותיקה 'חברת אהבת שלום' בראשות הרב המקובל יעקב משה הלל. הישיבה נוהגת בשנים האחרונות להוציא לאור גיליון מקיף לבידורי הלכה ומנהג אליבא דהלכתא. כתב העת התורני מופץ בעיקר בריכוזי חברת הלומדים החרדית, בבתי-מדרש אשכנזיים וספרדיים כאחד. גליונותיו עוסקים בשיג ושיח הלכתי בנושא מסוים, כגון הלכות ברכות או תפילה. בדיון ההלכתי בולטת ההתייחסות לשיטת הרב יוסף חיים מבגדאד. מעניין כי שיטתו של הרב עובדיה יוסף נעדרת לרוב מהדיון, ובכך כמו ניתן תוקף למתח המחלוקת שבין שיטת הרב עובדיה יוסף לממשיכי דרכו של הרב יוסף חיים גם בזמננו.
11. ראו למשל: הרב שמואל אליהו (עורך), מחזור קול יעקב: על פי פסקי הראשון לציון הרב מרדכי אליהו שליט"א, ירושלים תשס"ב.

'התאחדות הספרדים שומרי התורה' (תנועת ש"ס). המפלגה, שהוקמה בשנת 1984 ביוזמתו של הרב אליעזר מנחם שך, מנהיג הפלג הליטאי בחברה החרדית, ידעה לא מעט תמורות ואתגרים. ואולם מעמדו של הרב עובדיה יוסף כמנהיגה הרוחני רק הלך והתעצם עם השנים. גם בתפקיד זה הוא ממשיך להשתמש בתואר 'הראשון לציון', אף שאינו משמש רשמית בתפקיד.

עובדיה יוסף פרסם עשרות חיבורים תורניים, מהם ספרי שאלות ותשובות בהלכה כמו יביע אומר, יחיה דעת, קובצי הלכות כדוגמת הליכות עולם, סידורי תפילה כגון חזון עובדיה ופרשנות תורנית-מדרשית כמו החיבור חזון עובדיה על ההגדה של פסח, וענף עץ אבות על מסכת אבות. לעשייתו התורנית נחשפו אלפים מיוצאי עדות המזרח בישראל ומחוצה לה, ובהם אברכים, רבנים, מורי הוראה והדיוטות. תרמה לכך גם ספרות הליקוטים של שיטתו בהלכה בידי בניו, הרבנים יצחק ודוד יוסף. מפעליו התורניים אף זכו להערכת המדינה, שהעניקה לו בשנת 1970 את פרס ישראל לספרות תורנית.

כבר בחייו נקשרו לרב עובדיה יוסף לא מעט סיפורי שבחים ואף שירים ופיוטים חוברו לכבודו. אלה היו מקור תדיר לביסוס סמכותו כראשון לרבנים הספרדים בארץ-ישראל ומחוצה לה. בימי ש"ס נהפך הרב עובדיה יוסף מפוסק הלכה למנהיג רוחני נערץ הזוכה אף לפולחן אישיות בולט.¹² רק בשיא כוחו, כשמאחוריו שובל של חיבורים וספרים שעיצבו מחדש את ההלכה ביהדות המזרחית, רק אז החליט להוציא לאור קונטרס ביכורים שגנז בימי בחירתו. זהו חיבור ובו ביקורתו על שיטת הרב יוסף חיים מבגדאד, שאותה גיבש והעלה על הכתב במרוכז כבר בימי לימודיו בישיבת 'פורת יוסף'.¹³ גרסאות מוקדמות של החיבור, שנכתבו בשנות החמישים, נגנזו. כה רב היה כוחו של הבן איש חי בקרב ההנהגה הרבנית של יהודי עיראק, שהוצאתו לאור בימי ראשית הקריירה הרבנית של האברך הצעיר עובדיה יוסף הובילה למתח רב בינו לבין רבנים יוצאי עיראק ובראשם הרב הראשי הספרדי יצחק נסים והרב נסים כדורי.¹⁴ הקונטרס עובד לימים לספר ושמו הליכות עולם. הכרך הראשון יצא לאור בשנת 1998. ממרום מעמדו יכול הרב עובדיה לנכס לעצמו עמדה הדומה לזו של הרב יוסף חיים כמורה ההוראה הפופולרי בקרב בני עדות המזרח והספרדים בישראל ומחוצה לה.

2. 'להחזיר עטרה ליושנה' – ביקורת הרב עובדיה על שיטת הבן איש חי

מקור הביקורת של עובדיה יוסף על שיטת הבן איש חי טמון באחד העקרונות הבולטים במשנתו. הרב עובדיה רוצה 'להחזיר עטרה ליושנה' ולהשיב על כנה את סמכותו של

12. Nissim Leon, 'Zikui Harabim: Ovadia Yosef's Approach toward Religious Activism and His Place in the Haredi Movement within Mizrahi Jewry', *Studies in Contemporary Jewry*, 22 (2008), pp. 150-168

13. לאו, ממרן עד מרן, עמ' 30.

14. שם, עמ' 249-250.

שולחן ערוך כמורה ההוראה המוביל ליושבים בארץ-ישראל.¹⁵ בהקדמה לחיבור הליקוטים ילקוט יוסף הוא כותב:

קבלנו הוראות מרן ואפילו מאה אחרונים חולקים עליו [...] ואין המורה רשאי להורות להחמיר נגד הוראות מרן להקל, אפילו אם יש רבים חולקים על מרן [...] ואין לנהוג אפילו חומרא נגד מרן המקל באותו עניין, שכל פסקי מרן שהוא מרא דאתרין וקבלנו הוראותיו, נקבעו כהלכה למשה מסיני שאין בה מחלוקת כלל, והנוטה מדבריו ימין ושמאל הרי הוא מזלזל בכבוד רבותיו.¹⁶

בדרישתו זו מבקש הרב עובדיה למנוע מציאות רב-עדתית בתחומי ארץ-ישראל ההולכת ומתפתחת בימיו בתנאי שיבת ציון הלאומית המודרנית. לשם כך הוא חותר בכלים הלכתיים לאיחודן של קבוצות המוצא השונות תחת סמכותו של ר' יוסף קארו, מחבר שולחן ערוך, מי שלדברי הרב עובדיה יוסף ואחרים התקבל במאה ה-16 כמרא דאתרא של ארץ-ישראל וכפוסק בעל מעמד של הכרעה בכל מחלוקת ביהדות המזרחית. תביעתו זו של הרב עובדיה שימשה מקור לעולם דימויים שלם בציבור החוקרים ובני תורה העוסקים בלימוד שיטתו. יש מהם מי שראו ברב עובדיה רפורמטור תקיף הנאמן להשקפתו, שתקומת ישראל הנוכחית משמעה גם בריאה סוציו-הלכתית חדשה, וזו מחייבת נטישה מושכלת של הרגלים, מנהגים, שיטות והנהגות שמקורן בארצות המוצא, שאם לא כן לפנינו 'אנרכיה הלכתית'.¹⁷

מחקר עבודותיו של הרב עובדיה יוסף מראה כיצד אף בימי היותו רב צעיר, בשם העיקרון 'להחזיר עטרה ליושנה' לא נרתע מלבקר ואף לדחות שיטות הלכתיות שמקורן בפוסקי הלכה בולטים בארצות מוצאם. דוגמה בולטת לכך מוצאים החוקרים ביחסו הביקורתי לשיטת הרב יוסף חיים מבגדאד, מי שהיה הפוסק הדומיננטי ליוצאי עיראק, ומי שהיה גם מקור לתמורה במנהגים אצל קהלים עדתיים-מזרחיים אחרים בארץ-ישראל, ואף

15. הדבר מצוי במרכז מחקרו של זוהר, האירו פני המזרח; לאו, ממרן עד מרן.

16. יצחק יוסף, ספר ילקוט יוסף, תל-אביב תשל"א, עמ' רז. קשה להתעלם מהמשמעות הפוליטית הכפולה של דרישה זו. ראשית, המשמעות הפוליטית הכללית; בקשתו של הרב עובדיה 'להחזיר עטרה ליושנה' כמו עומדת על הקושי המוגבל מצד הגבולות העדתיים – אשכנזים וספרדים כאחד – לאחד כוחות, ואולי ליצור קהילה דתית מגובשת יחסית, היכולה להתחרות בדומיננטיות של המפעל הציוני, וייתכן אף לשמש לו חלופה כקהילה לאומית. שנית, המשמעות הפוליטית הפרטיקולרית; בקשה זו כמו מבקשת לחדש את ההגמוניה של 'ההלכה הספרדית' בתחומי ארץ-ישראל, ועמה אולי גם ההגמוניה של הרבנות הספרדית בארץ הקודש, ההולכת ונשחקת תחת מהלכי הפיצול ברבנות הראשית ותחת ההיבדלות הקהילתית של ציבור החרדים האשכנזים, ליטאים וחסידים כאחד, המתכנסים סביב רבניהם ושיטותיהם ההלכתיות שנהגו בחו"ל, ומתנשאים על ציבור עדות המזרח ורבניו.

17. על ההיבטים הרפורמטוריים בשיטת הרב עובדיה יוסף ראו: צבי זוהר, 'להחזיר עטרה ליושנה' – חזונו של הרב עובדיה, בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס – אתגר הישראליות, תל-אביב 2001, עמ' 159-209.

בקרב חבריו ומוריו בשיבה.¹⁸ המחקר מראה כיצד בכל מקום שהתגלתה סתירה בין הכרעת השולחן ערוך לפסיקת הרב יוסף חיים ביקש הרב עובדיה יוסף להחזיר את העטרה ליושנה על-ידי דחיית האחרון מפני הראשון.¹⁹ את הסיבות לדבר מצאו חוקרים בשתי טענות שהפנה הרב עובדיה יוסף כלפי הפסיקה של הבן איש חי: האחת על נטייתו של הבן איש חי לפסוק ב'מידת חסידות', כלומר נטייתו להחמיר בפסיקת ההלכה כדי לצאת ידי חובת כל הדעות; הטענה האחרת היא שיוסף חיים מבגדאד העדיף את פסקי האר"י (ר' יצחק לוריא אשכנזי, איש המאה ה-16) מפסקי השולחן ערוך, מה שנראה לרב עובדיה יוסף סדר עדיפויות מוטעה מלכתחילה, נוכח מעמדו המכריע של שולחן ערוך בארץ-ישראל.²⁰ ביקורתו של עובדיה יוסף על שיטת הבן איש חי בהלכה אינה עניין שולי. היא נעשתה במרוצת הזמן למפעל ספרותי-הלכתי שיטתי מקיף. ראשיתו כאמור בשנות בחרותו של הרב עובדיה, בעת שגישש את דרכו באליטה הרבנית הספרדית המתחדשת בארץ-ישראל, והמשכו בימי ההתבססות בהנהגה הרבנית הכללית בארץ-ישראל. אין בנמצא פוסק שכלפיו הקים הרב עובדיה מערכת ספרותית שיטתית כמו במקרה של הרב יוסף חיים מבגדאד. הערותיו של הרב עובדיה על שיטתו של הבן איש חי קובצו בחיבור בן שמונה כרכים (!) הליכות עולם, שראה אור כאמור רק בסוף שנות התשעים. החיבור מסודר על-פי סדר ההלכות של הספר בן איש חי, אולם התוכן המרכזי הוא פסיקותיו של הרב עובדיה. וכך נפגשת פסיקת הרב עובדיה עם פסיקת הרב יוסף חיים, אבל מתוך ביאור עמדתו של הרב עובדיה. במחקרו על שיטתו של הרב עובדיה מעיר בנימין לאו, שצורת העריכה וההדפסה של הליכות עולם אינה מותירה ספק בדבר המטרה של הרב עובדיה יוסף – עליו לשמש תחליף לשיטת הרב יוסף חיים מבגדאד.²¹

מדוע דווקא הבן איש חי? מדוע זה לא היה למשל הספר משנה ברורה לרב ישראל מאיר הכהן מראדין, אף הוא חיבור הלכתי רב השפעה, גם בקרב יהודים מזרחים, ואולי אף משפיע יותר מהבן איש חי? מה היה בה בשיטת הרב יוסף חיים מבגדאד שהוליקה את הרב עובדיה יוסף לרכו את זמנו ומרצו לפרויקט ביקורתי כה שיטתי? כמשפטן, אפשר שהתשובה היא הטעויות שהוא מצא לדידו בשיטת הבן איש חי. כפוסק שהוא איש חינוך, ייתכן שההסבר הוא השיעורים הקבועים בספר בן איש חי, שהעביר בבית-כנסת של יוצאי פרס בירושלים בשנות השלושים. הכנת השיעור והשאלות שהופנו אליו מהציבור העלו ודאי תהיות שהפנו את תשומת לבו של הרב עובדיה לכך שפסיקות הבן איש חי ראויות

18. למשל: פיקאר, הרב עובדיה יוסף, עמ' 63, 196-197, 234; לאו, ממרן עד מרן, עמ' 29-31.
 19. על ההסגות של הרב עובדיה יוסף בשיטתו ההלכתית של הרב יוסף חיים מבגדאד ראו: יוסף חי, אור שרה, כולל חיבור הלכתי מקיף על סדר הספר בן איש חי, הלכות שנה א ושנה ב ובו הבאתי רוב הערותיו והארותיו של רבינו עובדיה יוסף על פסקי הבן איש חי וכן הוספתי והרחבתי עוד הלכות, הארות והערות מפוסקי זמננו בהלכות אקטואליות, ירושלים תשנ"ה.
 20. לאו, ממרן עד מרן, עמ' 31.
 21. שם, עמ' 32.

לעיון נוסף.²² ואולי היתה בכך דוגמה אישית? – אפשר שביקורתו השיטתית על שיטת הבן איש חי היתה בבחינת דוגמה למרחק שמוכן הרב עובדיה יוסף ללכת במימוש שיטתו גם נגד מי שנחשב לפוסק ההלכה הנערץ על קבוצת יוצאי עיראק. אפשרות אחרת, ובה אני מבקש להרחיב כאן, נכרכת בממד התעמולתי שמצא הרב עובדיה בשיטתו של הבן איש חי; שיטה שביקר מבחינת תוכנה, אך למעשה אימץ את דרך הפצתה. ביטוי פסיכו-סמלי לשניות זו אפשר למצוא בבחירתו של עובדיה יוסף להציג לנאמניו את סיפור התגלותו בחלום של הרב יוסף חיים מבגדאד, כמתואר בהקדמתו לספר ההלכות טהרת הבית:

והנה בחלומי בלילה ההוא ראיתי את הגאון ר' יוסף חיים זצ"ל מבבל אשר בא לבקרני בביתי ופניו מאירות כזוהר החמה. נכנס לחדר הספריה והתישב ליד השולחן. ראה לפניו אחד מחיבורי כמדומני שו"ת יביע אומר והתחיל לעיין בו אחת הנה ואחת הנה, וכשסיים אמר טוב מאוד ושאל אותי האם אני ממשיך להופיע ולדרוש ברבים דברי תורה ומוסר [...] ענית ואמרתי כי עדיין אני ממשיך גם בימים אלה להופיע ברבים [...] אך התאוננתי לפניו שדבר זה מפריע לי בהמשך הכנת עריכת חיבורי להוציאם לאור שמוני נוטרה את הכרמים כרמי שלי לא נטרתי. ענה דודי ואמר לי בסבר פנים יפות טוב אשר תאחוז בזה וגם מזה אל תנח ידיך כי יש נחת רוח מאד לפני השי"ת בזיכוי הרבים כששומעים דברי תורה ומוסר וחוזרים בתשובה וכל אחד שחוזר בתשובה הוא עולם מלא ואיקץ והנה חלום.²³

בלשון רכה וכובשת, המשתמשת במילים האינטימיות של שיר השירים מתאר הרב עובדיה לנאמניו את הקשר המורכב שבינו לבין הבן איש חי. הם חלוקים וחולקים. חלוקים בפסיקה וחולקים בשיטה. הן הבן איש חי והן הרב עובדיה יוסף רואים עין בעין בהלכה עולם של ידע ההולך ומאונגר בעידן התמורות המודרניות. לכן על הפוסק לעשות מעשה; עליו להתור תחת אינסטינקט ההיבדלות המבקש להסתגר מההמון המתרחק מאורח החיים ההלכתי, וליזום דיאלוג עם אותו המון. דרך זו מחייבת את הפוסק לדרת מרום הקתדרה הישיבתית ולאחוז בקתדרות עממיות. עליו לשלב דרשנות עממית סוחפת עם כתיבה הלכתית בהירה ונגישה ככל האפשר; עליו להפוך לתועמלן ולפופוליסט של ההלכה.

22. עובדיה יוסף, 'הקדמה', הליכות עולם, ירושלים תשנ"ח.

23. עובדיה יוסף, ספר טהרת הבית, ירושלים תשמ"ח, הקדמה לחלק ב. ראו לעניין זה פרשנותו של פיקאר, הרב עובדיה יוסף, עמ' 63, על פשר החלום ובעיקר הפומביות המוקנית לו. על מקומם של חלומות בהצדקות שהשיח הרבני נדרש להן ראו למשל: צבי ורבלובסקי, ר' יוסף קארו: בעל הלכה ומקובל, ירושלים 1996; משה אידל, מקובלים של לילה, ירושלים 2006.

ב. עבודתו התעמולתית של פוסק ההלכה

1. דרשנות הלכה לעם

בסיכומי עבודתו האתנוגרפית בקרב יוצאי צפון אפריקה עומד האנתרופולוג שלמה דשן על אחת התכונות שלדעתו מאפיינת את חכמי היהודים בארצות האסלאם לעומת רבני האשכנזים. המדובר במרחק של מכובדות שהקפידו בינם לבין הציבור הרחב. מצד אחד היו החכמים מעורבים היטב בחיי היומיום של הציבור והקהילה. מהם שעסקו בפעילויות דתיות רבות ומגוונות עם נגיעה ישירה ועקיפה בחיי היומיום – דיינות, הוראת תורה לציבור, שחיטה, מוהליות, חזנות ועוד. מקצת החכמים אף הקפידו שלא לקבל משכורת קבועה מהציבור ועברו למחייתם במגוון מקצועות. מצד אחד נשמר ריחוק מובנה בין ציבור ההדרישות לבין הפוסק והחכם (הרב). הציבור ראה במורי ההוראה דמויות מכובדות, והם, לדברי דשן, ראו את עצמם מעולים מן הציבור בהבנתם הדתית, וזו נתפסה מקודשת ואצילית.²⁴ המגע בין פוסק ההלכה לציבור עבר על-פי-רוב באמצעות הדרשות העממיות, מה שהוסיף אולי על המרחק הואיל ופעמים רבות בדרשות לעם הודגש עולם המדרש והאגדה, ופחות ההלכה למעשה – זו היתה נחלתם של המומחים.

ביטוי מאוחר למרחק המובנה שבין מורה ההוראה לציבור אפשר לראות בהתגבשות של חברת הלומדים החרדית-המזרחית בת זמננו. אחד ממורי ההוראה הבולטים בה היה הרב בן ציון אבא שאול, מי שלמד יחד עם עובדיה יוסף בישיבת 'פורת יוסף' ואף שימש חברותא ללימוד משותף במקצועות התלמוד. בספר לקחי מוסר שיצא לאור בסוף שנות התשעים, והמוקדש לאשתו המנוחה, פונה הרב בן ציון אבא שאול לתלמידי הישיבה, לאברכים ולמורי ההוראה הצעירים כך: 'והגדלות בתורה לא מתבטאת בזה שהוא מלהיב את הציבור, אפילו שאנשים מתפעלים מזה, אין זה עיקר התכלית, אלא הגדלות של הרבנים היא "אשר מחזה שדי יחזה"'.²⁵ מכובדותו של החכם חשובה לא פחות מהתחברותו אל הציבור הרואה בו דוגמה ליהודי שלם.

דומה שהספר בן איש חי לרב יוסף חיים סימן מפנה בהקשר זה נוכח רצונו להפוך את ההלכה לידע פתוח ונגיש עם שיתופו של הציבור בלימוד ההלכה, הן בכך שהוא יכול לחזור אליו באמצעות קריאה ולימוד בספר, והן על-ידי מגע ישיר, קבוע ורציף של פוסק ההלכה עם הציבור. הספר בן איש חי נעשה במרוצת השנים לחלק בלתי-נפרד מספריית בתי-הכנסת העדתיים הנוהגים לפי נוסחאות 'הספרדים ועדות המזרח', כלומר יוצאי מרוקו, תוניס, לוב, עיראק ומצרים. הרפסותיו החוזרות ונשנות של הספר בן איש חי מלמדות שהיתה לו דרישה רבה בציבור הרחב ובקרב תלמידי החכמים. סביב הספר אורגנו

24. לפירוט בתזה זו והתמורות שחלו בה ראו: שלמה דשן, 'שורשים היסטוריים והווה ישראלי בדתיות של יהודי המזרח', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך) ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל-אביב 2006, עמ' 17-40.

25. הרב בן ציון אבא שאול, ספר אור לציון: זכרון הדסה חכמה ומוסר, ירושלים תשנ"ה, עמ' פ'.

במהלך השנים שיעורים רבים בהלכה לציבור, 'לעם', שכן אליו הוא נועד. היו שיעורים הלומדים ממנו הלכה למעשה, ושיעורים המשתמשים בתוכן כנקודת מוצא לדיון בשיטות הלכתיות שונות, מהן החולקות על שיטת הבן איש חי.

כוחו של הספר בן איש חי נובע מהשילוב שיש בו בין הלכה, מדרש ופרשנות עממית לפרשת השבוע. הספר מחולק לפי מחזור בן שנתיים של פרשות השבוע. הוא נסמך על דרשות שדרש הרב יוסף חיים בציבור מדי שבת בשבתו. בכל פרשה ופרשה משובצים דברי מדרש ואגדה ובכלל זה נוטריקונים וגימטריאות. ואולם במרכז עומדת ההלכה, והיא התופסת את עיקר הדרשות. הדרשות אינן עוסקות בענייני ההלכה הנוגעים לפרשת השבוע אלא מותאמות לנושא הלכתי שנקבע מראש ונמצא על סדר 'אורח חיים' – הלכות ברכות, תפילה, שבת, מועדים ועוד סוגיות הלכתיות שהציבור בא אתן במגע יומיומי. בפתח כל פרשה קושר הרב את תוכני מקרא הפרשה לסוגיה ההלכתית שהוא דן בה. לאחר מכן הוא עובר לדיון מפורט בצד ההלכתי, ובתוך כך, שלא כמנהגם של חכמי היהודים בעיר בגדאד לדרוש לפני הציבור בעיקר בדבר אגדה ומוסר, שילב את ההלכה כחלק בלתי-נפרד מהדרשה בציבור.²⁶ הוא ראה בדרשה לעם אמצעי חשוב בהכוונת הציבור לאורח חיים הלכתי, כשברקע תחילתן של מגמות חילון והתמערבות מודרניים. על חשיבותה של הדרשה העממית לציבור עומד הרב יוסף חיים בהקדמתו לספר בן איש חי:

אמנם הדבר ידוע, כי לדרוש בהלכות בלבד אין לב המון העם נמשך אחריהם, אלא צריך שיהיה עיקר הדרש ורובו בדברי אגדה ומוסר, ויזכור גם כן הדרשן באמצע פסקי הלכות על ידי הקשר, שיקשרם בדרשה שקושר על המקרא, כדי למשוך לב העם אל הדברים האלה בחכמה ודעת. ובעבור זאת היתה כוונתו של אדוננו התנא רבי מאיר עליו השלום, שהיה דורש שלישי הלכות, שלישי אגדות, שלישי משלים, כדי למשוך לב המון העם לשמוע ההלכות על ידי שני שלישים של אגדות ומשלים.²⁷

ואכן, דרשותיו של הרב יוסף חיים עוררו רושם רב והיו מקור להערצה גם בקרב דורות מאוחרים יותר, שניזונו מפי השמועה על דמותו. בספרו קץ הימין, שבו הוא מספר על תלמידי החכמים שהכיר בעיראק, מתעכב הרב יהושע משה, רבה הראשי המנוח של העיר גבעתיים ומי ששימש טרם עלייתו לארץ אב בית-דין בבגדאד, על דמותו של יוסף חיים. הוא גם מתאר את הרושם שהותירו הדרשות בציבור:

היה לו מנהג קבוע לדרוש בבית הכנסת לפחות שלוש שעות על הפרשה. והיה הבית הכנסת מתמלא פה אל פה גם הרבנים הגדולים היו באים לשמוע את דרשותיו והיה מקשר את הדרוש בהלכה כמו שמודפס בספרו בן איש חי ואח"כ היה מסיים בגאולה ובדברי נחמה והיו מתפללים מנחה של שבת וכל הקהל מלווים אותו הביתה לקיים

²⁶. זוהר, האירו פני המזרח, עמ' 41.

²⁷. הרב יוסף חיים, בן איש חי (הלכות עם מפתחות), ירושלים תשנ"ד, עמ' ג'.

מצוות סעודה שלישית [...] ומי שלא ראה בית הכנסת מלא כבימיו של הרב לא ראה קהל גדול מימיו.²⁸

כדומה לרב יוסף חיים מבגראד נמצא את כשרון הדרשנות לעם גם אצל הרב עובדיה יוסף. כבר בשנות השישים, שאז החל בקריירה הרבנית שלו, מתארים תומכיו, אנשי תנועת נאמני התורה, את דמותו הן כפוסק בולט והן כדרשן היכול למצוא מסילות אל הציבור הרחב:

כשרון מיוחד לו להגאון הצעיר לרדת אל העם ולרכוש את לבבו מדרשותיו העממיות ולהעלותו על פסי אמונה ודעת [...] הרב הצעיר מעורה בחיי הציבור והמדינה וסולל נתיב הלכה לפתרון בעיות אקטואליות [...] על אף עבודתו [...] לא פוסק מלהרכיב תורה ברבים יומם וליל, שבת וחג, יחיד במסירותו ובדאגתו להחזיר עטרת תורה וגדולתה לבני עדות המזרח.²⁹

יכולתו להתחבר אל ציבורים מגוונים באה לידי ביטוי בלשון הדרשות, במעבר שלו משפת העילית הרבנית לשפת ההדיוטות. יכולת זו הותירה רושם עז על חוקרים ומעיינים בשיטתו ועל מי שמכירים באופן בלתי-אמצעי את המשימה הניצבת לפני הרב ופוסק ההלכה בן זמננו להתחבר אל ציבור שאינו בקיא בהלכה, ואף מושגים בסיסיים ביהדות אינם נהירים לו כל צורכו.

ביטוי לכך אפשר למצוא בעדותו של הרב מאיר מאזוז, ראש ישיבת 'כסא רחמים', המספר על אחד השיעורים שהשתתף בהם בשנות השבעים, זמן קצר לפני שעלה מתוניס לארץ:

עד היום אני נדהם מעוצם ההרגשה. השיעור נמשך עד 12.30, הרגשתי, שאם הרב היה נותן עד הבוקר אתה לא מרגיש, לא שינה, לא רעב, לא כלום. באתי הביתה, שאלו אותי בבית למה איחרת? אמרתי להם, חבל שהרב לא נתן את השיעור הזה בבית החיים. אמרו לי, למה? אמרתי, אם הרב היה נותן, אני מבטיח לכם כל המתים היו קמים לשמוע את הדרשה. אני הרגשתי – חייתה נפשי. זה היה דרשה לתלמידי חכמים ואברכים. אבל היתה דרשה גם בישיבת רשב"י,³⁰ והרב שיחי' היה נותן שם דרשות מדי שבוע, והייתי רואה אנשים באים עם כל מיני בגדים. טייחים, בנאים וסיידים באים, חבל לפספס מילה. הם באים ישר מהפיגום מהבניין, באים לשמוע. הרב נתן אז שיעור לפני תשעה באב, ואמר, שמנהג גשר הוא לא לאכול בשר בתשיעי ובעשירי, בגלל

28. הרב יהושע משה, קץ הימין, ירושלים תשכ"ז, עמ' נו.

29. מאמר מערכת, 'הרב עובדיה יוסף', קול סיני, שבט תשכ"ד, עמ' 3.

30. ב'ישיבת רשב"י' מכון הרב מאזוז ככל הנראה אל 'בית-הכנסת רשב"י' הממוקם בשכונת התקווה בתל-אביב. במקום זה נהג הרב עובדיה יוסף בשנות השבעים לתת שיעור שבועי לציבור הרחב. בית-הכנסת הזה משמש כיום מקום תפילה ולימוד שוקק חיים הנתון להשפעות המגמה החרדית ביהדות המזרחית.

שבעשירי נחרב בית המקדש וכו'. אחרי שהרב הסביר חצי שעה והסביר חצי שעה והזכיר את הגמרא בתענית והפוסקים וכו' וכו', שאל מ'שהו, כב' הרב, בכל חודש אסור לאכול בתשיעי ובעשירי? כך הוא שאל [...] מ'שהו אחר היה לועג לו. היה צוחק לו. מה אתה שואל, ואז היתה ערובה, שההוא יברח ולא יבוא יותר. אבל הרב הסתכל עליו ברצינות, רק בחודש אב אמרתי, בתשיעי ובעשירי באב. ובאיזו חיבה, באיזה אהבה, אהבה כזאת לא מקבלים בכל מקום. אדם אחר היה אומר, הזמן שלי בשביל לענות לטיפש הזה, שלא בכל חודש אסור לאכול בשר, מה יש בתשיעי ובעשירי? אפשר לכתוב תשובה ב'ביע אומר' וזה סתם טרדן. אבל יהודי שואל, ואת היהודי הזה אתה מחייה.³¹

על ההכרה העומדת ביסוד הדרשנות העממית, הסבלנית, הקשובה, הדיאלוגית, אנו לומדים מקונטרס קטן בשם אגרת לבן תורה, מסוף שנות התשעים, ובו מסוכמת גישתו ההוראתית האקטיבית של הרב עובדיה. בין דפיו, המודפסים באותיות רש"י, משמע שנועדו לתלמידי חכמים, מודגשת ציפיתו של הרב עובדיה יוסף מתלמיד הישיבה או הכולל החרדי להתמקד בלימוד מעשי על חשבון הפלפול העיוני: 'ולכן עיקר הלימוד אצל אברכים נשואים לתלמידי חכמים צריך להיות בענייני אורח חיים ויורה דעה הנהוגים למעשה גם בזמן הזה, כדי שידע לקיים המצוות כהלכתן, וגם להימנע מלהכשל באיסורי תורה ואיסורין דרבנן' (עמ' כב). ומוסיף: 'ובני אדם שלומדים פלפולים בלבד, והלכות שיש בהן מניחים, ימותו בלא חכמה ללמוד שולחן ערוך'.

לשיטה זו, על בן התורה מוטלת אחריות נוספת – לצאת ולזכות את הרבים. הדרישה ללימוד מעשי יש לה מטרה נוספת: 'וגם על ידי שילמד היטב הלכות הנהוגות בזמן הזה, יוכל ללמד את העם דרך ה', ולזכות את הרבים, וכבר אמרו בגמרא [...] והם תוכו לרגליך ישא מדברותיך, אלו הם תלמידי חכמים שמכתתים רגליהם על דברי תורה'.³² על בן התורה לצאת ולהפיץ תורה בציבור, לשתף את הציבור בידע שהוא אוזן בו, וזה כחלק בלתי־נפרד מתפיסת הידע התורני, ההלכה, התלמוד, המדרש, כדבר חי המשתלב בקביעת ההווה. ולכן מדגיש הרב עובדיה:

חוב קדוש מונח על כל אברך, ובפרט מי שחננו השי"ת בלשון לימודים, נופת תיטופנה שפתותיו, למסור שיעורי הלכה להמון העם וללמד את דרך ה' בהלכות המצוות, כמו הלכות קריאת שמע ותפלה, הלכות שבת ומאכלות אסורות, הלכות טהרת המשפחה ודיני המועדים [...] החסיד הגדול ביותר אפילו אם יגיע אל התכלית בתיקון נפשו להשי"ת, ואפילו אילו היה קרוב למלאכים במידותיו הטובות ומנהגיהם המשובחים, והשתדלותם העצומה והזכה בעבודת ה', עדיין אינו מגיע לזכויות מי שמורה ומדריך

31. מ' קציר, באשר תלך: קורות חייה של הרבנית מרגלית יוסף ע"ה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 264-265.

32. הרב עובדיה יוסף, אגרת לבן תורה: על דרך הלימוד והעיון ודברי מוסר וחזיון להתמדה בתורה, ירושלים תשנ"ט, עמ' כג.

בני אדם אל הדרך הטובה והישרה, ומיישר ומחזיר בתשובה את הרשעים ומקרבים לצור מחצבתם.³³

לשיטת הרב עובדיה יוסף, השיעור המקומי, הכינוס התורני, כל מסגרת קטנה כגדולה, שתכליתה מסירת הידע התורני לציבור הרחב, הם רכיבי יסודי לא רק בהנהגת הקהילה ובחינוכה אלא בהצגת ההלכה כדרך חיים רלוונטית לעולם המודרני, וככזאת עליה להיות נוכחת כל העת בתודעת הציבור. לכן, טוען עובדיה יוסף, על בן התורה, תלמיד הישיבה לשעבר והאברך לצאת את גבולות בית-המדרש וללמד תורה והלכה בכל מקום שהוא יכול לשמש דמות משפיעה ומחנכת לדבר הלכה. המטרה היא חיזוק הקשר בין פוסק ההלכה לציבור היעד, וחינוך הציבור לכך שדבר ההלכה אינו טמון בין אותיות ומשפטים לא ברורים אלא הוא דבר בהיר, רציונלי, חי ומגיב. גישה זו של פוסק ההלכה אינה מקבלת כמובן מאליו את קיומו של ציבור שומרי המצוות, אלא רואה בו גוף חברתי וולונטרי ביסודו,³⁴ שיש לתחזק את הקשר אתו. לשם כך יש להפוך את ההלכה מדבר הנדמה כשבוע בספרים שהבנתם נתונה לחכמים ובקאים, לחלק מהשיג והשיח שבין פוסק ההלכה לציבור. מבחינה פונקציונלית גישה זו מבקשת להפוך את תוכן הפסיקה ההלכתית לבהיר ולזמין לציבור; מבחינה סמלית היא מציבה את ההנהגה ההלכתית בגדר גוף נראה וגלוי. הציבור מוצב במרכז העשייה ההלכתית, הן בניסיון להקל עליו³⁵ – ובכך נוטה הרב עובדיה משיטת הרב יוסף חיים – והן מתוך צמצום מה ששלמה דשן תיאר בעבודותיו האתנוגרפיות כמרחק האצילי המובנה בין הפוסק לבין קהילתו, המאפיין מלכתחילה את רבני עדות המזרח.³⁶ בכך מתחבר עובדיה יוסף לשיטתו של הדרשן הפופולרי יוסף חיים מבגדאד.

2. קיצורי הלכה ועיבודה הליטורגי

במרכזה של היהדות שומרת ההלכה ניצבת מה שיש המכנים 'עבודת הטקסט'.³⁷ ואולם עבודת הטקסט אינה דפוס אחד. האנתרופולוג שמואל היילמן, שעסק בשאלת ההבניה

33. שם.

34. על היסוד הוולונטרי שבקיום הדתי-החברתי בעידן המודרני ראו: Nancy Ammerman, 'Organized Religion in Voluntaristic Society', *Sociology of Religion*, 58, 3 (1997), pp. 203-216. בהקשר של קהילת שומרי המצוות ביהדות ראו: Menachem Friedman, 'Halachic Rabbinic Authority in the Modern Open Society', in: Jack Wertheimer (ed.), *Jewish Religious Leadership-Image and Reality*, II, New York 2004, pp. 757-773. המשמעויות הנוגעות למוסד הרבנות ביהדות המזרחית ראו: שלמה דשן, 'קליטה ומאבק חברתי במושב חרש', בתוך: דן גלעד (עורך), *מושבי עולים: קובץ מאמרים סוציולוגיים*, תל-אביב תשל"ב, עמ' 117-129.

35. על נטייתו של הרב עובדיה יוסף להקל ראו: לאו, *ממין עד מרן*, עמ' 255-268.

36. דשן, 'שורשים היסטוריים והווה ישראלי בדתיות של יהודי המזרח' (לעיל הערה 24), עמ' 22-23.

37. יעקב ידגר וישעיהו ליבמן, 'מעבר לדיכטומיה דתי-חילוני: המסורתיות בישראל', בתוך: אורי כהן ואחרים (עורכים), *ישראל והמודרניות*, תל-אביב 2006, עמ' 337-366; יעקב ידגר וישעיהו ליבמן, 'מסורתיות יהודית ותרבות פופולרית בישראל', *עיונים בתקומת ישראל*, 13 (2003), עמ' 163-180.

החברתית בלימוד אחד הטקסטים היהודיים הנפוצים – הרף היומי בתלמוד – מבחין בין שני סוגים של עבודת טקסט ביהדות. האחת היא ה'לימוד' – מילה שיש להגות במלעיל (Learning), והשנייה היא ה'לערנן' – מילה המבוטאת בלשון יידיש (Learnan).³⁸ עבודת הטקסט הראשונה עניינה הפעולה הלימודית-העיונית במהותה, שיש לה גוון מודגש של מומחיות, של מקצועיות, הדורשת התמצאות מוקדמת בטקסט הנלמד, פעולה שיש ומבקשת לא רק להוסיף ידע אלא גם לדון בו ואולי גם לעצבו מחדש. עבודת טקסט זו נעה, כלשונה של תמר אלואר, בין 'תוכן' לבין 'תכלס', כלומר בין לימוד שעיקרו עיוני, לבין לימוד שעיקרו יישומי ומעשי.³⁹ עבודת הטקסט השנייה היא פעולה לימודית הנעשית לרוב כחלק מתרבות פנאי יהודית, וכחלק מבנייה של זהות יהודית – לשיעור וללימוד יש תפקיד סמלי המעיד על קשר ותקשורת.⁴⁰

בדומה לרב יוסף חיים מבגדאד, גם הרב עובדיה יוסף בולט בנוף הפוסקים ביכולתו להתחבר אל הציבור באופן בלתי-אמצעי. הדבר בא לידי ביטוי כאמור בדרשנותו העממית, ועליה יש להוסיף את סגנון כתיבתו לציבור הרחב.⁴¹ הסגנון ההלכתי של חיבוריו הפונים אל הציבור הרחב, כלומר של חיבורי ה'תכלס', בנוי על-פי-רוב על לשון רזה, קצרנית וממוקדת, ולא מתפלפלת. חיתוך הכתוב חותר להצגת ההלכה למעשה. כך לדוגמה בהלכות שבת הוא כותב: 'צריך לאכול במקום הקידוש תכף ומיד לאחר הקידוש, ולא ישהה אפילו זמן קצר בין הקידוש לסעודה, ורק לצורך הסעודה עצמה מותר להפסיק, כמו שמפסיקים בליל פסח בין הקידוש לסעודה באמירת ההגדה'.⁴² הדברים כתובים בקיצור ובאותיות עבריות מרובעות גדולות ונוחות לקריאה. אך הרב עובדיה אינו מוותר גם על עבודת טקסט של 'לימוד'. לשם כך הוא שולח את המבקש להעמיק אל הערות השוליים. אלה כתובות באותיות קטנות יותר ובלשון שהיא בבחינת שיח תלמידי חכמים. הוא כמו מפריד בין פנייתו אל קהילת בית-המדרש לבין פנייתו אל קהילת בית-הכנסת, המורכבת מאנשי עמל, פועלים, מנהלי חשבונות, סוחרים ובעלי-מלאכה. זהו ציבור מגוון של פרולטריון השרירים ושל מעמד הביניים, ואין בהם סבלנות לפלפולים תלמודיים והלכתיים; הם דחוקים בזמן ומבקשים את השורה התחתונה, את ההוראות לביצוע. וכך בדומה ליוסף חיים מבגדאד, הרב עובדיה יוסף נוטה בפנייתו אל הציבור הרחב להצגת השורה התחתונה, כמו מבקש להפוך את ההלכה לידע זמין ונגיש.

38. Samuel Heilman, *People of the Book*, Chicago 1988.

39. תמר אלואר, משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, תל-אביב 1992.

40. ה'לערנן' אינו תחום לתרבות יהודית אורתודוקסית בלבד אלא מתקיים גם בתחומיה של היהדות הלא-אורתודוקסית, כפי שמדגים משה שוקד בכיתת התלמוד בבית-הכנסת ההומוריסטי בניו-יורק. ראו: Moshe Shokeid, *A Gay Synagogue in New York*, New York 1995.

41. קימי קפלן, 'החרדיות המזרחית והדת העממית', בתוך: רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, עמ' 443-485.

42. הרב עובדיה יוסף, 'מהלכות שבת – דיני קידוש', קול סיני, ג, ד (טבת תשכ"ד), עמ' 107.

עבודת 'הלערנן' באה לידי ביטוי בעיקר במופעי הדרשנות העממית של השניים. כל אחד תחת מנעד האפשרויות הטכניות העומדות לרשותו. מופעי דרשנות אלה מחוברים לרוב אל תרבות הפנאי של הציבור הבא לשמוע אותם. לכן הם נעשים לא אחת בצמוד לימי השבת, ימים של מנוחה. כך הוא מקרה הדרשה המרכזית של יוסף חיים וכך הוא המקרה של הדרשה המרכזית לציבור של עובדיה יוסף בשלושת העשורים האחרונים בשידורי לוויין, ישירות מבית-כנסת ירושלמי אל קהילות המתפללים בישראל ומחוצה לה. בספרו קץ הימין מתאר הרב יהושע משה את הרגשת המשתתפים בדרשת יוסף חיים בימי השבת: 'וכל אדם שהיה יוצא מבית הכנסת אחרי הדרשה היה מרגיש כי בעוד רגעים אחדים נזכה לביאת הגואל'.⁴³

התבוננות בקהל שידורי הלוויין בקהילות בתי-הכנסת לימדה אותי שיש מהצופים הרואים בשיעור עניין תוכני לכל דבר; הם באים ללמוד ויש מהם המסכמים את הדברים. ואולם יש גם מי שרואים בצפייה בשיעור אקט בעל משמעות סמלית הנוגעת לזהותם: 'אני לא תמיד מבין את מה הוא מדבר. אבל העיקר שאני שומע את הקול שלו. זה עושה לי את השבוע'; 'אני מרגיש שהוא מברך אותי בכל תחילת שבוע'; 'כך אני הכי קרוב אליו וזה עושה לי הרבה אמונה בלב'. קולות כאלה מבהירים את המשמעות הסמלית המיוחסת לשיעורי הרב עובדיה.

בין חיבורי התוכן ל'אתכלס', ובין עבודת הטקסט של הלימוד לעבודת הטקסט של הלערנן מצוי מרחב של חיבורים הלכתיים פופולריים, שמשמשים בו נאמני הרב יוסף חיים מבגדאד והרב עובדיה יוסף ונאמניו – שידורי התפילה. בצד שידורים בנוסח ליורנו, שהיו רווחים אצל יוצאי מרוקו ודוברי הלדינו, כבשו את בית-הכנסת העדתי-המזרחי משנות השלושים ועד שנות השבעים שידורי התפילה המיוסדים על שיטת הבן איש חי, כדוגמת תפילת ישרים או תפילת ישורון ואור לישרים. שידורים אלה מופצים על-ידי בתי ההוצאה לאור של יוצאי עיראק, בקאל ומנצור, בירושלים.

הספר התפילה בישראל, מחקר יסוד בהתפתחות התפילה היהודית, מצא לנכון לציין בתחילת שנות השבעים, כי שידור תפילת ישורון בהוצאת צלאח מנצור, המיוסד על נוסחאות הרב יוסף חיים, הוא 'נוסח עדות המזרח המקובל כיום כמעט בכל הקהילות הספרדיות בארץ וברוב ארצות המזרח התיכון'.⁴⁴ קביעה זו אינה רחוקה מהמציאות. בבתי-כנסת עדתיים-מזרחיים רבים אפשר למצוא את שידורי הוצאות יעקב צלאח מנצור ויצחק בקאל, הממשיכים לשמש את קהלי המתפללים. שידורים אלה מיוסדים על-פירוב על נוסחאות הרב יוסף חיים מבגדאד. במהדורה מוקדמת של הסידור תפילת ישרים מציין המדפיס יעקב צלאח מנצור: 'בסדור "תפילת ישרים" זה, לעין כל רואה וחווה, אשר לקטתי ואספתי, סדרתי וערכתי, מהספרים הקדושים בן איש חי, עוד יוסף חי, תקון תפילה וכו' להגאון המפורסם ריש גלותא דבבל כמו הר"ר יוסף חיים בכמוהר"ר אליהו בכהמור"ר משה

43. משה, קץ הימין, עמ' נו'.

44. יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב 1972, עמ' יז.

חיים זצ"ל [...] וסדרתיו לפי מנהג ארץ ישראל ומנהג בגדאד וערי הודו וסין יע"א.⁴⁵ דבריו של המסדר מגובים בהסכמה ממי שמכונים 'הרבנים הבבלים', בן ציון מרדכי חזן ואפרים מנשה כהן, המציינים: 'נוסף עוד ביאור המילות במבטא ובלשון ערבי הנהוג במדינתנו בגדאד יע"א ואגפיה'.⁴⁶ הקדמה זו אינה מצויה במהדורות מאוחרות יותר, אך אין שוני רב בנוסח התפילה, המוסיף ומתבסס על שיטת הרב יוסף חיים.

ככלל, לא ברורה הסיבה לפופולריות של סידורי בקאל ומנצור. אפשר שיש לזה קשר להשתלבותם של רבנים יוצאי עיראק שהיו בעמדות רבנות מרכזיות בארץ-ישראל משנות החמישים, בעיקר במשרת הרב הראשי הספרדי, 'הראשון לציון'. 'משרות רבניות' משמשות לא רק עמדות סמכות לפסיקת הלכה אלא גם חולשות על הקצאת משאבים, והפן העדתי, במקרה זה בבלי, ייתכן שלא נעדר מהן; אפשר גם שהדבר נובע מנוחות השימוש בסידורים אלה לעומת סידורי תפילה אחרים; ואולי גם הדבר נובע ממחירם הזול, אולי בשל סכסודם על-ידי הממשלה. על כל פנים, ברור שנוסחאות אלה, שהציבו במרכז את נוסחאות הלכות התפילה של הרב יוסף חיים, כלומר נוסחאות ההלכה של יהודי עיראק, בלטו בנוף הנוסחאות העדתיות.⁴⁷ דומה שדרך השיקוע הזאת לא נעלמה מעיניהם של הרב עובדיה יוסף וממשיכי דרכו. הם מבינים שלא רק דרשות עממיות וכתובות ספרי הלכה, נגישים ככל שיהיו, חשובות לקידום הנוסח ההלכתי; חשוב לגייס למשימה זו גם את הכתיבה הליטורגית, שמתפללים ומתפללות רבים משתמשים בה מדי יום ביומו.

אם עד תחילת שנות השמונים העניק הרב עובדיה יוסף בעיקר הסכמות לסידורי תפילה היוצאים לאור, כדוגמת הסידור בית דוד ושלמה או רינת ישראל לספרדים ועדות המזרח, הרי מאמצע שנות השמונים, כסיימו את תפקיד הרב הראשי הספרדי, הוא פנה ישירות ובעקיפין לעריכת סידורי תפילה התואמים את שיטתו ההלכתית. הסידורים שסודרו לפי נוסחאותיו מצאו מקום בולט בבית-הכנסת העדתי המזרחי בישראל ומחוצה לה. המדובר בסידורי תפילה כמו חזון עובדיה, תפילת יעקב, יחוה דעת, אור ודרך, דרכי חיים ואהבת חיים. יש הסידורים היוצאים לאור ישירות מבתי-מדרש שהרב עובדיה משמש להם סמכות הלכתית, אחרים יוצאים לאור ישירות מבתי-מדרש השואבים השראה מסמכותו ורואים בו סמכות רוחנית מובילה. בצד סידורים אלה ממשיך עובדיה יוסף להעניק הסכמות לסידורים היוצאים לאור בידי ישיבות או מכונים תורניים, המדגישים שהם נסמכים על נוסחאותיו ההלכתיות. כך הם למשל הסידורים אור ודרך, למען שמו באהבה ואור החיים. ואולם בהבדל מהסידורים בנוסח הרב יוסף חיים, שאפשר לאפינים כ'סידורי לערנן', כלומר סידורים המשקפים את שיטת הבן איש חי, אך עושים זאת בקיצור נמרץ, נמצא מנגד שהסידורים החדשים בנוסחאות עובדיה יוסף גדושים יותר בהוראות הלכתיות מדוקדקות

45. יעקב צלאח מנצור, סידור אור לישרים, ירושלים תרצ"ח.

46. שם.

47. ראו: נסים ליאון, 'תמורות בבית הכנסת העדתי ביהדות המזרחית', אקדמות, כ (שבת תשס"ח), עמ' 89-108.

ולכן הם גם עבים למדי. ואולם אין אלה 'סידורי לימוד' אלא 'סידורי תכלס'. סידורי התפילה הללו הם כמו קיצורי שולחן ערוך קטנים, המסייעים למתפלל להתנהל בדרך הלכתית נכונה בחיי היומיום, במעשים השגורים והשכיחים. מקומם המוסדי והפוליטי של נאמני הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של ש"ס, בשנות השמונים והתשעים, סייעו ודאי לא מעט לפעילות ההפצה הליטורגית של 'סידורי הלענון'. תנועת ש"ס קידמה את הפצת סידורי הנוסחאות של הרב עובדיה יוסף בקרב קהילות מתפללים בישראל ומחוצה לה. למשל, בשנות השמונים והתשעים מצאו חזני בתי-כנסת אוחזים בסידור עץ יוסף המודפס באותיות גדולות, שהיה גרסה לחזנים, מוליכי התפילה, של הסידור חזון עובדיה. הסידור עץ יוסף הגיע לא אחת כמתנת חגים מאת ראשי המועצות הדתיות לבתי-הכנסת המיוסדים על נוסחי הספרדים ועדות המזרח בתקופה שאנשי ש"ס היו בעמדות מפתח במשרד הפנים ובמשרד הדתות. בדומה לרינת ישראל, שאותו קידמה הציונות הדתית מעמדותיה הפוליטיות המוסדיות בשנות השבעים והשמונים, כך היו סידורי הרב עובדיה יוסף מעין סמל של תמורה שמובילה תנועת ש"ס ביהדות המזרחית.

ג. דיון: מהלכה לפוליטיקה

1. פופוליזם הלכתי

טרם הקביעה הנחרצת, שבין שיטת הרב עובדיה יוסף לשיטת הרב יוסף חיים פעורה תהום, מן הראוי להפריד בין תוכן לבין צורה בביקורתו של הרב עובדיה על פסיקותיו של יוסף חיים. בעוד הרב עובדיה יוסף חולק על שיטתו ההלכתית של הרב יוסף חיים, הרי בד בבד קשה להתעלם מקווי הדמיון שבין מהלכיהם של שני אלה בנסיגה לעורר את הציבור לדבר ההלכה. הדבר בא לידי ביטוי בפנייה ישירה אל הציבור, אם באמצעות דרשות עממיות רבות-משתתפים שעניינן הוראת ההלכה לציבור – דרשות עממיות – ואם באמצעות פיתוחם של טקסטים שימושיים לציבור, כדוגמת קיצורי הלכות וסידורי תפילה. שני דפוסים אלה משמשים ביטוי למה שאני מכנה כאן 'פופוליזם הלכתי'.

המונח 'פופוליזם' מוצא מקום בולט בסוציולוגיה הפוליטית המודרנית. המונח מבטא קו מחשבה, יש שיאמרו 'אידאולוגיה', המציב במרכז את 'העם'. יש הרואים בפופוליזם אידאולוגיה מניפוליטיבית, הפונה אל העם ישירות ומעל האליטות הוותיקות, כדי להוסיף כוח. פופוליזם, לפי אחת ההגדרות, הוא 'החלפת הדיאלוג הפלורליסטי בחברה במגע ישיר בין ההמון לבין מנהיגים המייצגים כביכול את רצון העם'.⁴⁸ האידאולוגיה הפוליטית הזאת קיבלה דימוי שלילי משום שלא מעט מהדיקטטורים במאה ה-20 השתמשו באמצעים

William H. Riker, *Liberalism against Populism: A Confrontation between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*, San Francisco, CA 1982, p. 11

פופוליסטיים כדי ליצור דימוי של חיבור ישיר אל העם, ובכך להפוך למייצגי 'רצון העם'. ברם בלי להזדקק לפרשנות נאו-מרקסיסטית, הרואה בפופוליזם כוח דמוקרטי עם פוטנציאל מעמדי-מהפכני,⁴⁹ נמצא כי בתחום הסוציולוגיה של התקשורת יש הנוטים לעמעם את המשמעות המניפולטיבית והפוליטית המיוחסת לפופוליזם ונוקטים עמדה נאו-פונקציונליסטית. לטענת חוקרי תקשורת, הפופוליזם מבטא הלכה למעשה דרך תקשורת בלתי-אמצעית החוצה הייררכיות ומתגברת באמצעות התעדכנות הטכנולוגיות על המרחק ההולך ומתפתח בעידן המודרני בין הנהגה לציבור.⁵⁰ המרחק שמדובר בו כאן אפשר להבינו לא רק כמשמעות פיזית, אלא גם כמשמעות סמלית. תהליך החילון יכול לשמש דוגמה לכך. זהו תהליך המרחיק את ציבור נאמני המסורת הנחשף לתמורות המודרניות מהמנהיגות המסורתית. כחלק מהניסיון המתגונן לצמצם מרחק זה, יש שהמנהיגות נוקטת מהלך שאפשר להגדירו פופוליסטי. עיקרו הוא מגע בלתי-אמצעי עם הציבור באמצעים מודרניים ומעודכנים. לכן ההגדרה 'פופוליזם הלכתי' או 'פופוליזם של ההלכה' אינו מבטא מגמה של השטחת ההלכה או של תועמלנות גסה ומניפולטיבית; המונח מדגיש את בעיית התקשורת המובנית שבין פוסק ההלכה לציבור, וכן את הפתרון שיש פוסקים הנוקטים אותו הן לשם שמירת הקשר הבלתי-אמצעי עם הציבור שומר המצוות והמסורת והן לשם שימור ההלכה כדרך חיים הרלוונטית לציבור זה.

הפופוליזם ההלכתי מנוגד למגמות ההסתגרות של חכמי ההלכה בדלת אמותיו של בית-המדרש כמו במקרה הבולט של חברת הלומדים החרדית בישראל. הוא גם מנוגד למסורת בנוסח זו ששלמה דשן מתאר כיצירת 'מרחק אצילי' בין הרבנים לציבור, מה שאפיינן לטענתו את חכמי היהודים בארצות האסלאם לאורך שנים רבות. לטענתו, הדבר תרם לא מעט למכובדותם בעיני ציבור יוצאי ארצות האסלאם, אך הפך אותם במשך הזמן ממנהיגות אפקטיבית למנהיגות סמלית במציאות של תהליכי החילון הרך בנוסח המעבר משמירת הלכה לשמירת מסורת.⁵¹ הוא אף מנוגד לדימוי השמרני המיוחס לאנשי ההלכה, בעיקר למורי ההוראה הוותיקים, שאמצעי הטכנולוגיה ההמוניים רחוקים מהם ואין הם מעודכנים בהם.

המקרה של הרב יוסף חיים מבגדאד ושל הרב עובדיה יוסף מלמד שהפופוליזם ההלכתי משלב יוזמה של דרשנות רבנית, המחפשת את העם ואת הדיאלוג ההלכתי הישיר אתו, עם הפקה מתמדת של חיבורים הלכתיים בהירים המיועדים לציבור לגווניו. המטרה היא לא רק הוספת ידע בהלכה או חינוך לשימור החיים ההלכתיים, אלא ליצור אפקט תעמולתי.

Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*, London 1977.

Katheleen Hall Jamieson, *Eloquence in an Electronic Age*, Oxford 1988; Yoram Peri, *Telepopulism: Media and Politics in Israel*, Stanford 2005; Daniel Filc and Udi Lebel, 'The Israeli Populist Radical Right: A New Phenomenon in a Comparative Perspective', *Mediterranean Politics*, 10, 1 (2005), pp. 85-97.

51. 'הרב עובדיה יוסף' (לעיל הערה 29).

ראשית, הפוסק יוצא מאחורי שולחן הכתיבה שלו או מאחורי סביבת העבודה שלו ושולח את ידו ישירות בהוראה לציבור. שנית, הפוסק הנמרץ, הכותב ללא לאות ומדומה למעיין המתגבר, כמו מלמד על כוח חיותה של ההלכה ועל הדינמיות שלה. שלישית, השימושים המתעדכנים במדיה המשתנות מדמים את הפוסק לא רק לאיש שראשו בשמים, אלא גם למי שרגליו מעוגנות בקרקע. בסביבה הממשיכה לראות, גם תחת תהליכי חילון, בדמות רבנית דמות מכובדת ואף נערצת, שמיוחסת לה חוכמה עתיקה, נמצא שכל אלה אינם רק בגדר אקט שמשמעותו אינסטרומנטלית אלא גם בעלי משמעות סמלית עמוקה.

לפיכך המשמעות של פופוליזם הלכתי היא משולשת: ראשית, לעורר מודעות לעניין ההלכתי עצמו ולשמר את ההלכה במרכז החיים היהודיים; שנית, לחתור נגד השפעותיו של המפנה המודרני והכרסום ההולך וגדל בציבורים שיש להם זיקה לאורח חיים הלכתי; שלישית, להפוך את פוסקי ההלכה, לפחות באופן סמלי, להנהגה תוססת וערנית, וככזאת חותרת נגד הנרטיב החילוני-המודרני הרואה בהם, בעיקר באלה השמרנים ביותר, דמויות מרוחקות ולא רלוונטיות. אם כך, העניין אינו חינוכי גרדא, אלא עבודה פוליטית של ממש, שכן היא מבקשת בסופו של דבר לשמר-להרחיב-לחדש את כוחם של מורי ההלכה בציבור.

היו מי שיאמרו כי מני אז נוכל למצוא את הפופוליזם של ההלכה כאסטרטגיה השגורה בהווייתו של הממסד הרבני לאורך תולדותיה של היהדות ההלכתית. אנו יודעים שלימוד ההלכה מצא מקום בדרשנות העממית הן בקהילות יהודי אירופה הן בקהילות יהודי ערב וצפון אפריקה, וודאי לא היה נחלתה של האליטה הדתית בלבד. ואולם דומה שתחת תנאיה של המודרניות, ובעיקר התגובה השמרנית והמתגוננת כלפיה מצד חוגי בני התורה, יש בפיתוחו של פופוליזם הלכתי בבחינת חתירה פוליטית שכנגד, נגד הנטייה האורתודוקסית, וודאי האולטרה-אורתודוקסית, לגוון אחיד של הקהילה ולהסתגרות והיבדלות מפני מה שנראה כשונה ומגוון ולכן גם מאיים ומסוכן. ברוח זו יש גם להביא בחשבון את ההתפתחות הטכנולוגית התורמת לא רק לכתביבה הלכתית שמרנית, כטענתו של ההיסטוריון חיים סולובייצ'יק,⁵² אלא גם להפצתה של ההלכה ברבים, תוך כדי התגברות על ראייתה כשריד של עולם ישן שנס לחו.

כבר תחת התמורות המודרניות, המופיעות כבר בימיו של הרב יוסף חיים, וודאי בסביבתו של הרב עובדיה יוסף, ניכרת ההבנה ולפיה על פוסק ההלכה להיוותר מאחורי שולחן העבודה שלו, גם לא מאחורי שולחנו של הדרשן. על פוסק ההלכה להפוך את ההלכה לעניין נגיש לציבור ככל האפשר כדי לעשותה לעניין חי של קיום יהודי יומיומי, שאינו מרוחק ומכונס באות הכתובה אלא הוא חלק בלתי-נפרד מההוויה המודרנית. יהיו אולי גם מי שיראו במקרה של הרב יוסף חיים והרב עובדיה יוסף עוד ראייה לראיית פוסק ההלכה לא רק כמשפטן אלא גם מי שנוטל חלק בחינוך הציבור. ואכן הרב יוסף חיים והרב

52. Haim Soloveitchick, 'Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy', *Tradition*, 28, 4 (1994), pp. 64-130

עובדיה יוסף עוסקים בחינוך הציבור לדבר הלכה; הם עוסקים בקידום 'אוריינות הלכתית', כלומר הפיכת ההלכה לידע זמין ומזמין. אבל אין זו כאמור רק עבודה חינוכית; בתנאי האתגר המודרני והיות הקהילה הדתית וולונטרית יותר ויותר, הרי זו גם עבודה פוליטית. במסגרתה מכיר הפוסק שאין 'הקהילה', 'הציבור' בגדר 'שות מובנת מאליה'; יש לחתור אליה, יש ליצור עמה קשר בלתי-אמצעי, יש לטפח אותה. יש אפוא להפוך את ההלכה לא רק לידע אלא גם למזוהה עם דמות המבקשת את המגע עם הציבור ומכירה בחשיבותו.

2. היישומים הפוליטיים

גישתו הפופוליסטית של הרב עובדיה יוסף, שעל אחד משורשיה עמדנו כאן, אינה נותרת רק בתחום הפרקטיקה של פוסק ההלכה כתועמלן לאורה החיים ההלכתי. גישה זו בולטת ואף מודגשת בתנועה הפוליטית שהרב עובדיה יוסף נעשה למנהיגה הבלתי-מעורער – המפלגה החרדית-המזרחית 'התאחדות הספרדים שומרי התורה', הלוא היא ש"ס. הגישה הפופוליסטית קיבלה את ביטוייה בשלושה מישורים הנוגעים למקורותיה ולהתפתחותה של ש"ס.

ראשית, במישור ההיסטורי. כאן נקשר ההיבט הפופוליסטי בתמורה שחוללה גישתו המעורבת והפעלתנית של הרב עובדיה יוסף במה שנמנעו לרוב הרבנים המזרחים זה שנים – התערבות פוליטית ישירה בעיצוב סדר היום של הקבוצה שהוא מנהיגה הרוחני זה שנים. הקמת ש"ס ומעורבותו של עובדיה יוסף בעיצובה היו הלכה למעשה יציאה הן מעמדתו המרוחקת והאצילה של הרב הספרדי והן מעמדת פוסק ההלכה והרב הקהילתי – 'פקיד' בלשונו של פרידמן⁵³ – לעמדה של מנהיג פוליטי לכל דבר, הנושא ונותן עם הציבור. ביטוי לדבר נתן מנהיגה הפוליטי הכריזמטי של ש"ס בשנות התשעים אריה דרעי בהסבירו את משמעות הצטרפותו של הרב עובדיה יוסף:

עבורם, ולמענם, ירד אבינו רוענו מרן הראש"ל רבינו עובדיה יוסף שליט"א, מן ההר אל העם, אביר הרועים, שר התורה, שכל שעה שלו כה יקרה וכל רגע כה מחושב, השקיע כל מעייניו בפרישת רשת שיעורי תורה, בהקמת מועדוני נוער תורניים בכל רחבי הארץ, בייסוד בתי ספר תורניים גני ילדים ומעונות יום. מדוע, לשם מה? כדי שזיק האמונה יהיה ללהבה, כדי להגדיל תורה ולהאדירה, כדי שיותר ילדים וילדות יתוודעו למורשתם, לאמונת אבותם, למסורת עדותיהם המפוארת. ידעו לקרוא קריאת שמע, להתפלל כהלכה, ידעו פרשה בתורה ופרק במשנה [...] מדבריו למדנו מה הדרך להשיב את העם למורשתו – לרדת אל העם ולאחוז בידו, אחד אחד!⁵⁴

53. מנחם פרידמן, 'מרא דאתרא – ממנהיג לפקיד: סקירה היסטורית-סוציולוגית', בתוך: חנה עמית (עורכת), אחריו: על מנהיגות ומנהיגים, תל-אביב 2000, עמ' 85-94.

54. [אין מחבר], ספר שאגת אריה: כולל דברי רבותינו הקדושים בתלמוד ובמדרשים על קירוב לבבות לחיי תורה וקיום המצות ועל דברים העומדים על הפרק בתקופתנו וכן על תהפוכות הזמנים

עובדיה יוסף הדגיש בהזדמנויות פוליטיות שהוא רואה בש"ס מפעל דתי חיוני, המוביל לתמורה של ממש במעמדם של יוצאי עדות המזרח. הוא כינה זאת 'מהפכה רוחנית'.⁵⁵ תחת כנפיה של ש"ס הצליח הרב עובדיה לחבר בין בני תורה, חוזרים בתשובה וציבור מסורתי מזרחי. כך הצליח לעצב מפלגה חרדית חדשה ומובחנת מזו הכיתית בנוסח אגודת-ישראל של ימי המדינה, מפלגת 'כנסייה'.⁵⁶

שנית, במישור התקשורת-הסמלי. כאן עומד במוקד שיעורו הקבוע בהלכה של הרב עובדיה יוסף, המועבר בשני העשורים האחרונים בשידור חי בכל מוצאי שבת לנקודות חיבור מתאימות בבת-כנסת ובתי-מדרש בישראל ובפזורה היהודית המזרחית שמחוצה לה.⁵⁷ שיעור זה נקבע בשנות השמונים, לאחר שסיים את כהונת הרב הראשי הספרדי. בימי ש"ס נעשה השיעור אבן שואבת הן לציבור נאמניו של הרב עובדיה והן לאנשי תקשורת שבאו לשמוע את דבריו. השיעור מופנה לקהל רחב ונבדל משיעוריו הקבועים של עובדיה יוסף לבני תורה. הדבר בא לידי ביטוי בתוכן הדברים, בלשון העממית המודגשת ובהתייחסויות לאקטואליה.

בצד הוראת ההלכה המשולבת בפרשנות פרשת השבוע נוהג הרב עובדיה מפעם לפעם להביע את דעתו בפומבי על המתרחש במרחב החיים הישראלי. התייחסויות אלה, ביקורתיות לרוב, ומשולבות בסופרלטיבים לא מחמיאים ליריביה של ש"ס, מוצאות מדי פעם מקום בולט בסדר היום התקשורתי, המשפטי והפוליטי בישראל, כשמנהיגי ש"ס נדרשים לתת למחרת היום פרשנות לתוכן הביקורת ולסגנונה. שיעורי הלוויין של הרב עובדיה עשו אותו לדמות מוכרת ושנויה במחלוקת ברחוב הישראלי, מושא להערצה בקרב תומכיו, מושא לדחייה אצל מתנגדיו. שיעורי הלוויין המשיכו בעידן ש"ס ובימי זקנתו את השימוש שעשה הרב עובדיה בתקשורת ההמונים המודרנית לקשר בלתי-אמצעי עם ציבור נאמניו ושומעי משנתו, בני תורה ובעלי-בתים כאחד. דפוס זה קיבל ביטוי בפרסומיו בכתבי עת שנועדו לקהילות בתי-הכנסת הערתיים בשנות השישים כדוגמת 'קול סיני', בשידורי רדיו קבועים ב'פינת ההלכה' בתוכנית שנועדה לשומרי המסורת בימי שישי ברשת הרדיו הממלכתית 'קול ישראל' בשנות השבעים, ובשידורי הלוויין של חברת 'דר וסוחרת' משנות השמונים ועד ימינו אלה. אך אם בעבר היו אלה שידורים של רב ממלכתי, הרי בשנים האחרונות הם מזהים גם עם דיוקנו כמנהיג פוליטי וכחלק בלתי-נפרד מבניית דימויה העצמי של ש"ס כמפלגה מודרנית ומעודכנת, ודמותו של הרב עובדיה יוסף

שלפני הגאולה נערך בחסדי הבורא יתברך על ידי תלמידי חכמים שליט"א לקירוב גאולת ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 5-6.

55. קלטת הבחירות של תנועת ש"ס, 'עם ישראל חי', אוסף פרטי.

56. שלמה פישר וצבי בקרמן, 'כנסייה או כת', בתוך: פלד (עורך), ש"ס – אתגר הישראלי, עמ' 321-342.

57. קימי קפלן, 'החרדיות המזרחית והדת העממית – שני מקרי בוחן', בתוך: רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, עמ' 443-484.

58. David Lehmann and Batia Siebzehner, *Remaking Israeli Judaism: The Challenge of*

כמנהיג הקרוב לציבור. יצוין כי הפופוליזם הפוליטי-התקשורתי של הרב עובדיה יוסף חריג בעולם ההנהגה החרדי. המנהיגות הרבנית החרדית הבכירה השולחת ידה גם בהנהגה פוליטית בתורת 'דעת תורה' אינה נוהגת להיחשף לציבור הרחב באמצעי תקשורת. רוב דבריה לציבור מתווכים בידי מוציאים ומביאים, האוחזים בכוח רב. שלישיית, במישור החינוכי-המעשי. כאן נמצא את מה שכבר עמדנו עליו והוא השימוש שעושה ש"ס בעמדותיה במשרדי ממשלה כמו הדתות, הפנים והחינוך להפצת שיטתו של הרב עובדיה יוסף. בולט בהקשר זה המקרה של סידורי התפילה שעליהם עמדתי לעיל. במחקרם על תנועת ש"ס מבליטים דיוד להמן ובתיה זיבצינר את המקום שתופסת הדת הפופולרית בעולמה של המפלגה החרדית-המזרחית. השניים רואים בתהליך זה חלק מהמודרניזציה הדתית של היהדות הדתית המזרחית.⁵⁸ מחקרם עומד על ביטויים בולטים לרכיבי הדת הפופולרית בש"ס – השימוש העממי במוצרי הקבלה המעשית, סיוען של תחנות הרדיו החרדיות הלא-חוקיות למפלגה בשנות התשעים, דרשנות תנועת התשובה שהפנתה את החוזרים בתשובה אל זרועותיה של ש"ס ועוד. בכך לא שונה ש"ס מתנועות דתיות פופולריות אחרות ברחבי העולם, והיא חלק בלתי-נפרד מהדרך שמתמודדות קבוצות דתיות שמרניות עם האיום על כוחן והשפעתן ורצונן ליטול לעצמן מקום בתמורות המודרניות. הפופוליזם ההלכתי מבית-מדרשו של הרב עובדיה יוסף יכול להשתלב בתזה זו. להמן וזיבצינר רואים בתרבות ההלכתית ובאנשי ההלכה והפסיקה, ובראשם הרב עובדיה יוסף, מי שמשמשים בצורה מודרניסטית מתקדמת בדת הפופולרית לצורך הגברת הכוח. אבל כאן יש לסייג ולומר, שעל רקע המתואר במאמר זה, הפופוליזם ההלכתי אינו בהכרח נטוע ברצון להגברת הכוח אלא בניסיון של אנשי ההלכה, הרב יוסף חיים והרב עובדיה יוסף במקרה הנדון כאן, למצוא תדר מתאים לתקשורת מעודכנת ורציפה עם ציבורי מאמינים החשופים לאופציות פופוליסטיות מודרניות, המתחרות באורח החיים ההלכתי. נוסף על כך, אין המדובר בתהליך שמקורו בתגובה על המתרחש בחברה הישראלית, אלא בתהליך עמוק יותר בזמן, הנקשר לתמורות שעוברת האליטה הדתית, פוסקי ההלכה במקרה הזה, נוכח תהליכי המודרניזציה כשהם לעצמם, והניסיון לנצל את הטכנולוגיות המודרניות לשם התגברות תוכנית למדנית וסמלית-תעמולתית על נתקי האינטראקציה שנוצרו בין ההלכה לחיים, בין מורי ההלכה למיישמה בחיי היומיום.

סיכום

במאמר זה נדון דיוקנו של פוסק ההלכה ביהדות המזרחית בת זמננו. באמצעות השוואה בין מפעליהם ההלכתיים של הרב יוסף חיים מבגדאד והרב עובדיה יוסף עמדתי על

אפשרות הפיכתו של פוסק ההלכה ביהדות המזרחית ממשפטן או איש חינוך לתועמלן של ההלכה, המשתמש באמצעים כמו דרשנות עממית, קיצורי הלכה ועיבוד ליטורגי להפיכתה של ההלכה מאות כתובה למסורת חיה בעולמה של הקהילה הנתונה בתמורות המודרנה. פעולה זו הוגדרה פופוליוזם הלכתי, וזה הוגדר כפעולה תקשורתית-תעמולתית ביסודה, שיש פוסקים המשתמשים בה הן לשמירת הקשר הבלתי-אמצעי עם ציבור שומרי המצוות והמסורת, והן לשימור ההלכה כדרך חיים הרלוונטית לציבור הזה. כמו כן עמדתי על המשמעויות הפוליטיות הנוגעות לפופוליוזם ההלכתי, לפחות בכל הנוגע ליהדות המזרחית בת זמננו.

בסביבה החברתית והקהילתית שמאמר זה עוסק בה, נדרשת ההלכה לתעמולה מתמדת. מורי ההוראה, הפוסקים, הרבנים והמלמדים הופכים את המגע הבלתי-אמצעי (הפופוליוזם) עם הציבור מפונקציה (צורך) לחלק מהווייה תרבותית-דתית אינטראקטיבית וקבועה (סטרקטורה), שאת נוכחותה אפשר לראות בעולם בית-הכנסת העדתי המקומי, אך גם בעולם המעשה הפוליטי. על רקע זה יהיה אפשר לבחון בעתיד את התזה שהוצעה כאן גם בהקשר של התפתחות המודרניזציה ביהדות מזרח אירופה ומרכז. תזה זו יכולה לשמש את הדיון על מקומו של פוסק ההלכה גם בקרב הציבור של הציונות הדתית בישראל – אלה נמנים לרוב עם קהילות הומוגניות למדי מבחינה סוציולוגית, אך לא פעם מגוונות מבחינה דתית, דבר שאינו נעלם מעיניהם של פוסקי הלכה ציונים דתיים בני זמננו. הבולטים בהקשר זה הם אתרי אינטרנט ועלוני בתי-כנסת. בשני מרחבים אלו בולטת השפה הדתית התמציתית הן במחשבה והן בהלכה. כך לדוגמה הן שאלות ותשובות בהלכה המכונות 'שו"ת SMS'. הציבור, לרוב נוער, מתבקש לשלוח לרבנים שאלות בהלכה באמצעות טכנולוגיית המסר הכתוב בטלפון הנייד. התשובות תמציתיות בדרך-כלל. בכך דומה כי שכבת הפוסקים השותפה לשימושים אלה מבקשת להשיג שתי מטרות, הנכרכות במה שכונה לעיל פופוליוזם הלכתי. ראשית, קניית דימוי דינמי ומעורכן של השיח ההלכתי ומוביליו, הרבנים, המדומים לרוב למרוחקים מן הציבור. שנית, הפיכת ההלכה לחלק בלתי-נפרד מחייו של היהודי המודרני, אפשרות שעליה כבר למדנו מבחינת הקשר הדואלי האפשרי שבין מפעלו הציבורי של הרב יוסף חיים מבגדאד לזה של הרב עובדיה יוסף.